

TOMASZ CYCHNERSKI
Universit e Adam Mickiewicz   Poznań

MORFONOLOGIA LIMBII ROMÂNE.
I. PARADIGMATICA. O ABORDARE TEORETICĂ PE BAZA
MATERIALULUI VERBAL

Abstract. Cychnerski Tomasz, *Morfonologia limbii române. I. Paradigmatica. O abordare teoretică pe baza materialului verbal* [Morphonology of Romanian, I. Paradigmatics. A theoretical approach, based on the verbal material]. *Studia Romanica Posnaniensia*, Adam Mickiewicz University Press, Poznań, vol. XXVIII: 2001, pp. 17-22, ISBN 83-232-1144-2, ISSN 0137-2475.

This paper is the first of a series of articles devoted to the morphonology of contemporary Romanian. Its aim is to introduce the main notions of the morphonological paradigmatics, such as morphonological alternation, its types, functions and conditioning. The theoretical apparatus is illustrated with examples of Romanian verbal inflection.

Articolul de fa a constituie prima parte a unei serii de comunicări, pregătite de către autorul pentru revista universitară, consacrate structurii morfonologice ale limbii române actuale¹. Ca atare, el se concentrează asupra c torva concepte de bază ale morfonologiei, în special asupra principalelor no iuni ale paradigmaticii morfonologice, referindu-se la exemplele preluate din flexiunea verbală rom neasce .

Se va postula, în primul r nd, existen a unui subdomeniu al gramaticii descriptive a limbii române numit **morfonologie** care va avea ca obiect de studiu structura fonologică a morfemului, iar ca scop stabilirea tipurilor acestei structuri  i a regulilor ce determină schimbările ei.

¹ Va apărea, mai  nt i, articolul consacrat sintagmaticii morfonologice, tot pe baza materialului verbal. Pe l ng  acesta, vor  i ap rca două articole referitoare la sistemul fonologic  i la cel morfologic al limbii române, am ndou  privite din unghiul morfonologiei.  n sf r it, va fi publicată o analiză morfonologică (sintagmatică  i paradigmatică) a morfemelor gramaticale rom ne ti, c t  i o analiză morfonologică contrastivă rom no-franceză.

Morfologia astfel concepută va fi un domeniu autonom, subordonat însă morfologiei. Ea va cuprinde două ramuri: **sintagmatica morfonologică**, care va analiza și descrie tipurile de construcție fonologică a morfemelor, și **paradigmatică morfonologică**, care se va concentra asupra regulilor care determină schimbările construcției fonologice înăuntrul morfemelor.

Prin urmare, în morfonologie, unitatea de bază de la nivelul morfologic al limbii – morfemul, va intra în relațiile directe cu unitatea de bază de la nivelul fonologic – fonemul. Aceasta presupune, bineînțeles, admiterea unor sisteme fonologic și morfologic ale limbii române actuale, bine precise și satisfăcătoare, cu toate premisele teoretice și principiile metodologice ale lor².

În termeni morfonologici, fiecare alomorf al unui morfem dat va constitui o structură lineară de foneme ordonate strict de la stânga la dreapta, astfel încât fonemului de pe poziția „x” dintr-un alomorf va corespunde – pe aceeași poziție „x” dintr-un alt alomorf – fie același fonem, fie un alt fonem sub condiția că este deductibil din cel dintâi pe baza regulilor strict determinate.

Regulile în discuție vor fi formulate în cadrul înseși morfonologiei și vor cuprinde, pe de o parte, regulile privitoare la tipurile acceptabile de construcție fonologică a morfemelor, cum sunt de exemplu tipurile:

- VC: *am*,
- CV: *va*,
- CVC: *vor*,

iar, pe de altă parte, regulile privitoare la schimbările construcției fonologice a alomorfemelor înăuntrul unui și aceluiași morfem, cum sunt de exemplu schimbările:

- palatalizare: /g/ – /gʲ/ *divagăm* – *divaghez*,
- fricativizare: /d/ – /z/ *pierde* – *pierzând*,
- reducere: /n/ – /∅/ *pune* – *pus*,
- epenteză: /∅/ – /n/ *mânca* – *mănânc*³.

Aceste schimbări de foneme care ocupă aceeași poziție în structura fonologică a două sau mai multe alomorfe ale unui singur și aceluiași morfem vor fi numite **alternanțe morfonologice**. Vom spune deci că două (sau mai multe) foneme alternează (între ele și pe aceeași poziție) înăuntrul unui morfem dat. Vom spune la fel că două (sau mai multe) foneme care alternează înăuntrul unui morfem constituie o **serie alternantă**. Vom spune că fonemul care alternează cu un alt fonem este membrul alternanței date. În funcție de numărul de membri ce constituie alternanțele, vom vorbi despre **serii alternante (alternanțe) bimembre**,

² Această problematică va fi discutată în detalii în două articole separate care vor apărea în numerele următoare ale prezentei reviste, înscriindu-se în seria consacrată structurii morfonologice a limbii române actuale, pregătită de către autorul.

³ Din motivele pur tehnice, în articolul de față va fi folosit următorul sistem de transcripție fonologică: semnele /a/, /ə/, /y/, /ts/, /ʃ/, /ʒ/, /tʃ/, /dʒ/, /kʲ/, /gʲ/ vor corespunde, în ordinea respectivă, semnelor din API: /a/, /ə/, /ɨ/, /t͡s/, /ʃ/, /ʒ/, /t͡ʃ/, /d͡ʒ/, /c/, /ɟ/.

trimembre, ș.a.m.d., de exemplu /d/ – /z/ *preced – precezi* și /l̥/ – /l/ – /a/ *învăț – înveți – învață*. De remarcat că seriile trimembre (sau mai mari) se bazează de fiecare dată pe serii bimembre, de exemplu seria /d/ – /z/ – /ø/ *prind – prinzi – prinse* pornește de la alternanța /d/ – /z/ cunoscută din *preced – precezi*, putând fi formulată drept C – ø: (/d/ – /z/) – /ø/. În funcție de mărimea sferei de ocurență a unui membru alternant, vom vorbi despre **membrul marcat al alternanței**, a cărui sfera de ocurență este limitată și specifică, și despre **membrul nemarcat al alternanței**, a cărui sfera de ocurență este numai relativ limitată și, în același timp, nespecifică. De exemplu, membrul /d/ din alternanța /d/ – /z/ *preced – precezi* este nemarcat (*preced, precede, precedând* ș.a.m.d.), iar membrul /z/ este marcat, căci apare numai la forma *precezi*. Toate alternanțele vor fi notate pornind totdeauna de la membrul nemarcat. Vom vorbi deci despre alternanța /d/ – /z/ *pierd – pierzi* și despre alternanța /z/ – /d/ *repezim – reped*. Vom vorbi la fel despre alternanța /d/ – /z/ – /ø/ fiindcă în cele două alternanțe bimembre care fac parte din seria trimembră nemarcate sunt, respectiv, membrul /d/ în /d/ – /z/ și membrul C în C – ø.

Toate alternanțele despre care este vorba aici apar numai sub influența contextului, și mai precis, sub influența morfemelor segmentale vecine (afixe) și suprasedimentale (accent) în forma lor alomorfică concretă. De exemplu, membrul /ts/ din alternanța /ts/ – /t/ *simți – simt* apare în alomorfele morfemului radical numai înainte de alomorfele afixale -i, -ind și -ea- (*simți-i, simți-ind, simți-ea*), pe când membrul /t/ apare înainte de alomorfele afixale -ø, -ă și -e (*simt-ø, simt-ă, simt-e*). Alternanța /o/ – /oa/ *îngropa – îngroapă* este, la rândul ei, condiționată de accent tare; membrul /oa/ care este marcat, apare numai sub accent, pe când membrul nemarcat /o/ apare înainte de afixe accentuate. Să se compare: pe de o parte, {*forfecam, forfecând, forfecă*} cu {*foarfec, foarfeci, foarfece, foarfecă*} și, pe de alta, {*îngrop, îngropi, îngropă, îngropam, îngropând*} cu {*îngroapă, îngroape*}.

Din toate acestea reiese că alternanțele morfonologice sunt condiționate de contextul morfologic și fonologic. Despre **alternanțele** care apar numai sub influența contextului morfologic vom spune că sunt **condiționate morfologic**. De exemplu, alternanța /b/ – /ø/ *fierbe – fierse* este condiționată morfologic, membrul /ø/ apărând înainte de sufixele -t și -se-, membrul /b/ în toate celelalte contexte, la verbul FIERBE: {*fiert, fierse*} – {*fierb, fiarbă, fierbe, fierbeam, fierbi, fierbând*}. Despre **alternanțele** care apar numai sub influența contextului fonologic vom spune că sunt **condiționate fonologic**. De exemplu, alternanța /k/ – /tʃ/ *arunc – arunce* este condiționată fonologic fiindcă membrul marcat /tʃ/ apare numai înainte de afixe cu vocala anterioară închisă la inițială, iar membrul nemarcat /k/ este exclus din acest context.

Alternanțele morfonologice condiționate morfologic și cele condiționate fonologic apar totuși rar în ipostaza lor pură. Cel mai des unele coocură cu celelalte, așa încât la condiționarea morfologică se adaugă și cea fonologică. De exemplu, alternanța /dʒ/ – /g/ – /p/ din {*suge, sugi, sugeam*} – {*sug, sugă, sugând*} – {*supsei, supt*} este în primul rând condiționată morfologic, membrul /p/ stând înainte de

alomorfele afixale *-se-* și *-t*, membrul /g/ înainte de afixele *-ø*, *-ă* și *-ând*, iar membrul /dž/ înainte de afixele *-i*, *-e* și *-ea-*. Să observăm că membrii /g/ și /dž/ apar numai înainte de afixele cu o vocală la inițială, dar membrul /p/ numai înainte de afixele cu o consoană la inițială, care este de fiecare dată o dentală surdă. Să observăm și faptul că membrul /dž/ apare în primul rând înainte de afixele cu o vocală anterioară închisă și medie-închisă la inițială (/i/ și /e/) care palatalizează de regulă consoana precedentă. Pe de altă parte, grupurile consonantice /gt/, /gs/, /džt/ și /džs/ nu sunt acceptabile – de aici asimilarea exercitată de /s/ și /t/ asupra consoanei precedente, și anume deplasarea locului de articulare spre partea anterioară a rezonatorului bucal (labializarea) și asurzirea. În fine, consoana /dž/ nu poate să apară înainte de /ë/ și /y/. Condiționarea morfologică a alternanței /dž/ – /g/ – /p/ nu poate deci explica în întregime mecanismul celei din urmă, referirea la condiționarea fonologică dovedindu-se necesară.

Alternanțele morfonologice condiționate fonologic sunt de regulă **automate**. Acestea sunt, de exemplu palatalizări de orice tip. Drept palatalizări pot fi interpretate alternanțele morfonologice condiționate fonologic /k/ – /tš/ *arunc – arunce* și /g/ – /dž/ *câștig – câștigi*, pe palatalizarea suprapunându-se și fricativizarea. Membrii palatali și fricativi /dž/ și /tš/ apar aici regulat numai înainte de vocala anterioară medie-închisă /e/. Automate sunt și alternanțele /t/ – /ts/ *ajut – ajuți*, /d/ – /z/ *laud – lauzi*, /s/ – /š/ *las – lași*, cât și /st/ – /št/ *exist – ești*, membrii /ts/, /z/, /š/ și /št/ apărând regulat înainte de afixul *-i*.

În ce privește **alternanțele morfonologice condiționate morfologic**, acestea pot fi **regulate** sau **neregulate**. Despre alternanțele condiționate morfologic care apar în mod necesar în contexte strict definite de la un morfem la altul vom spune că sunt regulate. De exemplu, alternanța /ts/ – /t/ *simți – simte* este regulată, membrul nemarcat /ts/ apărând necesar înainte de afixele cu fonemele /e/, /i/ la inițială, iar membrul marcat /t/ apărând tot necesar înainte de *-ø* și afixele cu fonemele /ë/ și /e/ la inițială. Această alternanță este obligatorie pentru verbele de tipul SIMȚI, ASCUȚI, ASMUȚI, CONSIMȚI, DEZMINȚI, ÎMPUȚI, ÎNGHIȚI, MINTI, PRESIMȚI, PUȚI, RESIMȚI, ÎMPĂRȚI, DESPĂRȚI, REÎMPĂRȚI, REPĂRȚI, SUBÎMPĂRȚI. Majoritatea alternanțelor condiționate morfologic sunt însă neregulate. Despre alternanțele condiționate morfologic care nu apar necesar în contexte strict definite de la un morfem la altul vom spune că sunt neregulate. De exemplu, alternanțele /e/ – /a/ *așeza – așază* și /e/ – /ea/ *întreba – întreabă* sunt neregulate pentru că amândouă apar în exact aceleași contexte: membrii marcați /a/ și /ea/ stau înainte de afixul *-ă*, membrii nemarcați în toate celelalte contexte.

Toate alternanțele descrise până aici pot fi sau vocalice, sau consonantice, în funcție de statutul fonologic al membrilor constitutivi. Despre **alternanțele** membrii constitutivi cărora sunt numai vocale, fie vocale și diftongi, fie vocale și zero fonologic, vom spune că sunt **vocalice**. De exemplu, alternanța /i/ – /y/ *vinde – vând* este o alternanță vocalică, cum este vocalică și alternanța /e/ – /ë/ – /a/ *vezi – văd – vadă*, alternanța /ø/ – /u/ *usca – usuc*, cât și alternanța /e/ – /ea/ *întreb – întreabă*.

Alternanțele vocalice au loc atât înăuntrul morfemului (de exemplu, cele ultime patru alternanțe citate), cât și la inițiala și la finala lui, deși mult mai rar, de exemplu alternanța /e/ – /ea/ din *-ez-* – *-eaz-*, sufixul din structura prezentului indicativ, conjunctiv și a imperativului, și alternanța /a/ – /ë/ din radicalul verbului STA: *sta-ți* – *stă-m*. Despre **alternanțele** membrii constitutivi cărora sunt numai consoane, fie consoane și semivocale, fie consoane și zero fonologic vom spune că sunt **consonantice**. De exemplu, alternanța /k/ – /tʃ/ *arunc* – *arunci* este consonantică, cum este consonantică și alternanța /tʃ/ – /k/ – /p/ *coace* – *coc* – *copt*, alternanța /d/ – /z/ – /g/ – /ʃ/ *ucid* – *ucizi* – *ucigând* – *ucis*, cât și alternanța /r/ – /j/ *pieri* – *piei*. Alternanțele consonantice au loc de regulă la finala morfemului (de exemplu, cele ultime patru alternanțe citate). Ele pot apărea totuși înăuntrul morfemului, deși mult mai rar, de exemplu alternanța /ʃ/ – /n/ *mânca* – *mănânc*.

Alternanțele morfonologice, cele condiționate fonologic automate și neautomate, cele condiționate morfologic regulate și neregulate, cele vocalice și cele consonantice, determină atât flexiunea, cât și formarea cuvintelor, acoperând amândouă subdomenii ale morfologiei. În flexiune, ele caracterizează și paradigmele verbale, și cele nominale, de exemplu alternanța /t/ – /ts/ *pot* – *poți* și *bogat* – *bogați* sau alternanța /k/ – /tʃ/ *arunc* – *arunci* și *adânc* – *adânci*. În domeniul formării cuvintelor, alternanțele morfonologice nu apar în compunere, dar sunt numeroase și importante în derivare. În derivarea verbală, vom găsi următoarele exemple: /d/ – /z/ *pierde* – *pierzător* sau *rade* – *răzătoare*. În derivarea substantivală vom găsi tot exemplele alternanțelor cunoscute din flexiunea și derivarea verbală: /a/ – /ë/ *tătar* – *tătări*, *lac* – *lăcărie* și *frate* – *frățește*. De asemenea, în derivarea adjectivală au loc alternanțele cunoscute din flexiunea și derivarea verbală și substantivală, de exemplu /k/ – /tʃ/ *mic* – *micime*, /t/ – /ts/ *iute* – *iuți*, /a/ – /ë/ *lacom* – *lăcomește*. La fel și-n derivarea adverbială, de exemplu /d/ – /z/ *repede* – *repezi*.

Alternanțele morfonologice nu au funcții distinctive, nici demarcativ. Au totuși funcțiile de indice care sunt de două tipuri: cele de indice structural și cele de indice categorial. Ori, unele alternanțe semnaleză apariția alomorfelor la dreapta, de exemplu alternanțele /t/ – /ts/, /s/ – /ʃ/ și /st/ – /ʃt/ din flexiunea verbală semnaleză apariția alomorfului *-i*. Celelalte semnaleză, de exemplu, structura alomorfului de la dreapta, cum sunt alternanțele /tʃ/ – /k/ – /p/ și /dʒ/ – /g/ – /p/ *coace* – *coc* – *copt* și *suge* – *sugă* – *supt* care anunță apariția alomorfelor cu dentala la inițială. În toate asemenea cazuri vom vorbi despre **funcția de indice structural a alternanțelor morfonologice**. **Funcția de indice categorial** constă în indicarea categoriei la care aparține morfemul determinat de o alternanță dată. Cum se pare, alternanțele /u/ – /o/ – /oa/ și /oa/ – /o/ – /u/ *măsura* – *măsor* – *măsoară* și *coase* – *coc* – *cusut* definesc numai morfemele verbale. Alternanța /l/ – /j/ *cale* – *căi* pare, la rândul ei, să definească exclusiv morfemele nominale.

*

Se poate concluda că limba română este foarte bogată în variație morfologică și că structura ei morfonologică merită să fie cercetată mai în detalii, pornind de la o teorie a morfonologiei bină întemeiată.

Bogăția variației morfologice românești a fost dovedită pe paginile precedente, referire făcându-se numai la flexiunea verbală. Se poate presupune că această bogăție caracterizează și flexiunea nominală. Luând în considerare că sistemul de derivare este foarte dezvoltat în limba română, variația morfologică trebuie să privească nu numai formele flexionare, ci și derivatele la care se poate aștepta la fel un mare număr de variante morfemice. Paradigmatică morfonologică se arată deci importantă pentru descrierea adecvată a sistemului morfologic românesc întreg, iar cercetările următoare în acest domeniu pot duce la rezultatele interesante.

Analiza fenomenelor paradigmatică depinde însă, în mare măsură, de rezultatele obținute în urma unei cercetări amănunțite din domeniul sintagmaticii morfonologice, ceea ce presupune și introducerea noțiunilor de bază a acesteia din urmă. Asemenea noțiuni se vor găsi în centrul atenției articolului care va continua problematica morfonologică cu referire specială la limba română.

Articolul în discuție și articolul de față au împreună ca scop să propună teoria morfonologică care vrea să fie coerentă, exhaustivă și adecvată. Ea va fi aplicată apoi, și – pe această cale – verificată, la materialul românesc în forma unor analize detaliate ale claselor morfologice alese, mai limitate.